

för. Att vägleda, skapa lagar och förordningar som är i fas med det samhälle bestämmelserna skall reglera. Idag har Kulturminneslagen 27 tillägg och revideringar. Gör ett till.

Att det skulle vara orealistiskt ställer vi oss däremot helt frågande till. Liknande system fungerar i våra grannländer. Det handlar bara om kurage och politisk vilja. Det handlar heller inte om omfattning och storlek, då centralstyrningen också är stark i den arkeologiska stormakten Frankrike. Inget system är felfritt och vi måste bedöma den långsiktiga utvecklingen och påverkan på kulturmiljön i relation till det system vi har. Dagens marknadsanpassade system är med halsbrytande fart på väg att skapa en situation som den på de Brittiska öarna, vilken man där numera vill komma bort ifrån. Sveriges nuvarande system kräver oändliga mängder av byråkratisk kontroll som det idag saknas resurser för och leder obönhörligen till en regionaliserad kulturmiljö. En centralisering är ett nödvändigt komplement till den valda vägen om arkeologin skall behålla kvalitet och nationell samsyn och fungera på en så kallad kulturmark-

nad. Staten måste ta sitt nationella ansvar. Att flytta över en del av länsstyrelsernas arbetsuppgifter till ett centraliserat beslutfattande för större arkeologiska undersökningar vore en bra utväg. Staten måste lyssna på uppdragstagarna, som faktiskt är experter på uppdragsarkeologi och som bäst ser och berörs av resultaten av den nuvarande utvecklingen. En annan möjlighet vore naturligtvis att återgå till tiden före det anbudslänkande förfarandet.

Håkan Petersson & Niklas Ytterberg

Västarvet/Bohusläns museum

Box 403

SE-451 19 Uddevalla

hakan.petersson@vgregion.se

niklas.ytterberg@vgregion.se

Referenser

- Petersson, H. & Ytterberg, N., 2007. Vad skall en arkeologisk undersökning kosta? *Fornvännen* 102.
 – 2008. För mycket regionalt godtycke. Svar till Lagerlöf och Franzén. *Fornvännen* 103.
 Ringstedt, N., 2009. Uppdragsarkeologi i Europa. *Gjallarhornet* 29:2. Stockholm.

Absidernas gåta löst?

De romanska kyrkornas kor har ibland absid och ibland rak östvägg. Varför det är så ger inte de skriftliga källorna någon information om.

I en artikel publicerad 1997 tar medeltidsarkeologen Jes Wienberg upp frågan. Artikeln innehåller ett storverk, en katalog över samtliga belagda absidkyrkor i Skandinavien. Intressant är att drygt 40 absider är sekundärt fogade till koret. Med katalogen som utgångspunkt diskuterar Wienberg möjliga förklaringar. Äldre förslag, som att absider skulle vara en tysk influens och raka korslut en engelsk, avfärdas effektivt.

Han finner ett klart samband mellan absider och rika socknar. Denna slutsats är Wienberg inte först med, men han ger den nytt empiriskt stöd. Han nöjer sig dock inte med detta utan kommer fram till att absiden var en symbol för biskopens höghetsrätt.

Tesen har inte fått något genomslag i kyrko- eller konsthistorisk forskning. Emellertid har den kommit till användning i flera arkeologiska arbeten. Det är skälet till att den här skall granskas kritiskt.

Jes Wienberg och absiderna

Upphovet till Wienbergs tes är en av kyrkorna med sekundär absid, den påkostade Maria-kyrkan i Vä i Skåne. Troligen år 1170 blev Vä ett premonstratensklöster. Att absiden ersatt en ursprunglig rak östvägg framgår av såväl arkeologi som murverk. Ombyggnaden kan utifrån en svår-läst pergamentlapp i altarets relikgömma kanske dateras till 1120-talet. En stilistisk datering av absidens målningar ger istället 1160-talet som en möjlig tid för ombyggnaden.

Wienberg skriver: »Ved hjælp af nogle diplomer kan vi fastslå, at kirken oprindeligt tilhørte kongeslægten, men blev overdraget til biskop Simon af Odense, tidligere domprovst i Lund, der videregav kirken til præmonstratenserordenen kort før 1164. Ombygningen af kirken skulle altså kunne knyttes til overgangen fra kongemakten til kirken og klostret.»

Han finner också att en herrskapsläktare i kyrkans västtorn ombyggdes till ett kapell vid samma tid, med innebörden att de kungliga tidigare hade »ägt» hela kyrkan men nu i stället fick ett eget kapell. Vidare fäster Wienberg uppmarksamheten vid den målade Majestas Domini i absidvalvet, synlig för munkarna i koret men inte från herrskapsläktaren.

Med utgångspunkt från Vä framför Wienberg hypotesen att absiderna, med deras ofta förekommande Majestas Domini-framställningar, var symboler för biskopens överhöghet. »I en tid med strid mellan världslighet geistlighet, mellan konge og kirke, »Regnum et Sacerdotium», var absidens budskab, at den øverste makt tilhørte Gud og hans repræsentant på Jorden, altså biskoppen». Han påpekar att en stor likhet finns mellan majestاسبilderna och tidiga biskopssigill. Slutligen var det vanligt i fornkyrkan att absiden var platsen för biskopens tron.

Tolkningen kan förklara varför nästan alla domkyrkor fick absid, liksom benediktinernas och premonstratensernas klosterkyrkor, vilka var underställda den lokala biskopen, och att absider saknas vid cisterciensernas kyrkor som var direkt ställda under påven. Alla rundkyrkor förefaller ha haft absid, och åtskilliga av dem var stiftade av biskopar. På Bornholm fick alla kyrkor absid, och ön hade Lundabiskopen som världslig herre.

Wienberg finner sammanfattningsvis att det

ekonomiska perspektivet på absiderna är rimligt, men kombinerat med den nya hypotesen om biskopens överhöghet. Avslutningsvis påpekas dock: »Så er det op til nogen anden at forsøge på at falcifiere disse foreløbige løsninger».

Invändningar

Det man först slås av är hur resonemanget hålls inom Skandinavien. Absider fanns överallt. Om de hade en kyrkorättslig koppling borde uppgifter om detta finnas i kontinentens rika skriftliga källmaterial. Att döma av litteraturen finns dock inga sådana uppgifter. Vidare visar en blick på kontinentens cistercienskyrkor (Curman 1912) att där fanns gott om absider, och det handlar inte om övertagna kyrkor. Wienberg säger det inte uttryckligen, men hans tes får antas gälla enbart Skandinavien.

Inte heller de skandinaviska cistercienskyrkorna ger odelat stöd. Vitskøls stort anlagda klosterkyrka på norra Jylland hade ett rättvinkligt omgångskor. Omgångens ytterväggar hade en mängd djupa absider, sammanlagt nio stycken (plan t.ex. hos Curman 1912, s. 176). Roma på Gotland har fyra kapell med absider. De är ovanligt grunda, vilket torde bero på inflytande från Linköpings domkyrka (Markus 1999, s. 26 f). Vidare har det påpekats (McGuire 1982, s. 106) att de danska cisterciensklostren ännu under andra hälften av 1100-talet ofta stod under den lokala biskopens inflytande. Det tog tid för den s.k. exemptionen att bli praktisk verklighet. Det innebär att fler av dem borde haft absid.

Ett grundproblem med Wienbergs artikel är att han inte definierar »biskopens höghetsrätt». I stället för vems höghetsrätt? Vid cisterciensklostren handlar det om påven. I alla de andra kyrkorna syftar han väl på världsliga personer, kyrkobyggare. Dessa rättigheter är dock inte kompatibla. Cisterciensernas exemption var en intern kyrklig uppgörelse, men i övrigt handlar det om världslig makt över kyrkorna.

Biskoparnas höghetsrätt över kyrkorna gällde i praktiken invigning, tillsättning av präst och visitation (Hellström 1971, s. 256 ff). De flesta, om inte alla, av kyrkorna i 1100-talets Skandinavien var privategendomar eller stod under patronat, eftersom de var byggda av privatpersoner. Alternativet är att de var byggda av »fæl-

lesskaber» eller av hela menigheten, men där har vi mindre kunskaper. Alla eller nästan alla var sockenkyrkor. Här bör påpekas att det i svensk forskning finns en smygande missuppfattning att gårdskyrkor inte var sockenkyrkor. Skulle ett antal av dem, de med rakslutet kor, ha undandragits biskopens visitationer? Biskopsvisitationer är belagda sedan 1100-talet i svenskt material, men ingenting tyder på att några kyrkor var undantagna (Inger 1961, s. 387 f). Lika tidiga belägg finns från Island med dess utpräglade privatkyrkosystem (Inger 1961, s. 403 f).

Bland alla dessa 1100-talskyrkor som kan antas ha byggts av privatpersoner, och ha legat under patronatsrätt, finns mängder av absider. Här skulle man kunna hänvisa till frånvaron av källor och säga att vi inte vet bakgrunden i de enskilda fallen, att biskopliga initiativ kanske låg bakom. Redan det stora antalet gör dock tanken svårsmält, och till det kommer att vi har tidiga belägg för att absidkyrkor låg under världsligt herravälde. Exempel är Kattarp i Skåne och Glosstrup på Själland (Nyborg 1974, s. VI, XXI) samt Kaga och Bjälbo i Östergötland (Rosén 1949, s. 140 f, 171).

Här skulle man i stället kunna gå vidare med tesen och kasta in tanken att absiden markerade att kyrkan var byggd med biskopens *tillåtelse*. I de flesta svenska landskapslagarna krävs biskopens tillstånd för kyrkobyggen. Bestämmelsen handlade i praktiken om anläggandet av nya kyrkor, om att utbrytandet av nya socknar riskerade att minska de gamla kyrkornas inkomster. Men inte alla absidkyrkor kan ha byggts för nya socknar. Nästa steg i resonemanget, att kyrkorna med rakt korslut uppfördes i strid mot biskopens vilja, skulle få absurda konsekvenser. Det måste dock åter igen påpekas att denna ohållbara applicering av resonemanget är min egen, inte Wienbergs.

Artikelns utbredningskarta och katalog föder ytterligare tvivel. Södermanland och Närke har mycket få belagda absider, vilket skulle tyda på att Strängnäs biskopen saknade kontroll över stiftets kyrkor. Linköpings biskopen tycks däremot ha varit svag bara i östra delen av Östergötland. I Wienbergs särskilda utbredningskarta över det medeltida Danmark framstår det ännu tydligare hur samma biskop hade helt olika

inflytande över angränsande härader. Och hur skall man förklara att minst hälften av Gotlands kyrkor hade absid, samtidigt som vi vet att biskopen hade en mycket svag ställning på ön och inte ens fick del av tiondet?

Det verkar som om inte ens Wienbergs utgångspunkt, Vä, bekräftar hans tes. Flera dokument berättar vad som hände här 1170 (Skyum-Nielsen 1951). I det första meddelar biskop Simon i Odense att han erhållit Mariakyrkan i Vä av kung Valdemar I och drottning Sofia samt av ärkebiskop Eskil som en fri besittning. Han hade länge velat inrätta ett brödrasamfund här, och så småningom hade kungen, drottningen och ärkebiskopen medgivit det. Han överlåter nu platsen på samma villkor som han själv hade innehaft den. Det andra brevet är utfärdat av ärkebiskop Eskil. För upprättandet av ett premonstratens kloster upplåter han kyrkan med dess tillägor fritt och på evig tid. Vidare bekräftar han överlåtelsen av kyrkan i Kiaby med tillägor och sin rätt (*ius nostrum*) i Vä. Innebörden är att Mariakyrkan inkorporeras *pleno iure* under klostret. Vid inkorporation »med full rätt» avstod biskopen sin rätt att godkänna vikarien (Nyborg 1974 s. XIV, s. 23). Av ett senare dokument framgår att kung Valdemar samtidigt donerade en rad gods till premonstratens kloster.

Betyder dessa brev att Vä kyrka nu övergick till att ligga under biskopens överhöghet, efter att tidigare inte ha gjort det? Svaret är nej. Eskil överlät all sin rätt att styra prästtillsättningen. Det kan inte uteslutas att han hade avstått denna rätt redan till biskop Simon, men det är omöjligt att se 1170 års inkorporation som en *ökning* av Eskils inflytande. I bästa fall var inflytandet oförändrat, men mest troligt är att det minskade.

Ett försök att återföra hypotesen till ett konkret källmaterial i Sverige har gjorts av Johan Runer (2006), som söker en koppling mellan absider och prästgårdens ursprungliga jordenatur. Uppslaget förutsätter att prästgård inrättades redan då kyrkan byggdes. Emellertid har Elisabeth Gräslund Berg (2004) visat att prästgårdar blev vanliga först på 1300-talet, ett halvsekel eller mera efter slutet på absidernas tid. Samma resultat har framkommit i Norge, där många kyrkor saknade prästgård ännu vid medeltidens

slut (Brendalmo 2005; jfr Hellström 1971, s. 365 f). I de svenska landskapslagarna stipuleras att prästgård skall upprättas då kyrka byggs, men uppenbarligen dröjde det innan lagarna åttlyddes (jfr Pernler 1977, s. 236–244 om viginning av kyrka). Även i Runers tappning är hypotesen ohållbar.

Slutord

Min tro är att absidernas gåta faktiskt är löst men att lösningen inte är särskilt spännande. Det handlar om det samband mellan rikedom och absider som påpekas av Wienberg. Att den speciella formen kunde ges olika associationsvärden är självklart, men den ojämna utbredningen, även inom stiftet, tyder på att varken kyrkorättsliga eller liturgiska hänsyn styrde i frågan. Den odramatiska förklaringen är att absiden nog bara skall ses som en av många fördyrande tillvalsdetaljer i kyrkorna, jämförbar med att importera en korkåpa istället för att skaffa en inhemsk, att sätta in glasmålningar eller att täcka taket med plåt istället för spån.

Referenser

- Brendalmo, J., 2005. Prestebøl og prestegjeld. Imsen, S. (red.). *Den kirkehistoriske udfordring*. Skrifter 19. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Senter for middelalderstudier. Trondheim.
- Curman, S., 1912. *Bidrag till kännedomen om cistercienserordens byggnadskonst. 1, Kyrkoplanen*. Uppsala/Stockholm.
- Gräslund Berg, E., 2004. *Till prästens bruk och nytta. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidig-modern tid*. Meddelande 128. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Hellström, J.A., 1971. *Biskop och landskapsamhälle i tidig svensk medeltid*. Skrifter utg. av Institutet för rätts-historisk forskning 1. Rätthistoriskt bibliotek 16. Stockholm.
- Inger, G., 1961. *Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen Schweden*. Bibliotheca Theologiae Practicae 11. Lund.
- Markus, K., 1999. *Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet*. u.o., tr. i Kristianstad.
- McGuire, B.P., 1982. *The Cistercians in Denmark*. Cistercian Studies 35. Kalamazoo.
- Nyborg, E., 1974. *Egenkirke, patronatsret og inkorporation*. Speciale i historia, Århus universitet (stencil).
- Pernler, S-E., 1977. *Gotlands medeltida kyrkoliv – biskop och prostar*. Visby.
- Rosén, J., 1949. *Kronoavsöndringar under äldre medeltid*. Acta Regiae Societatis humaniorum litterarum Lundensis 46. Lund.
- Runer, J., 2006. *Från hav till land eller Kristus och odalen. En studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna*. Stockholm Studies in Archaeology 38. Stockholm.
- Skyum-Nielsen, N., 1951. De ældste privilegier for klostret i Væ. Et nyfund. *Scandia* (tr. 1952). Lund.
- Wienberg, J., 1997. Enten – Eller. Apsidekirker i Norden. *Hikuin* 24. Højbjerg.

Christian Lovén

Orrebacksgatan 4

SE-415 06 Göteborg

christianloven@hotmail.com